

Szabó Loránd Kongó

Válságóc Kelet és Nyugat között
Zaire/Kongói Demokratikus Köztársaság 1995–2005¹

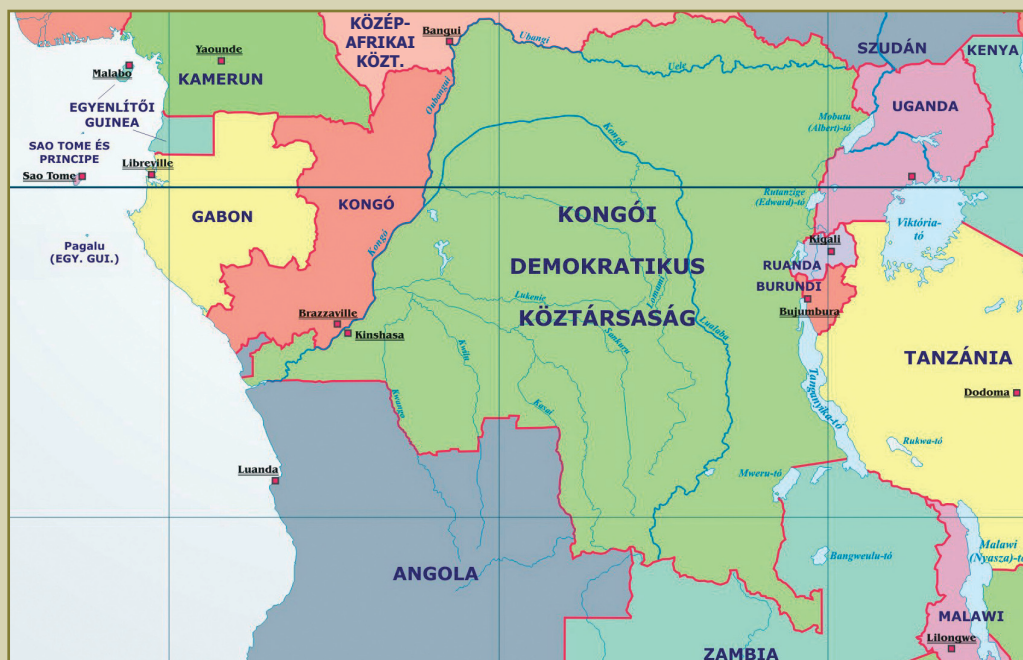
Az 1971 és 1997 között Zaire néven ismert Kongói Demokratikus Köztársaság Afrika harmadik legnagyobb területű országa, lakóinak száma nagyjából ötvenötmillió, természeti erőforrásokban (réz, vízenergia, déligyümölcsök, nemesfémek, drágakövek, nehézfémek, ritka földfémek stb.) igen gazdag. Állampolgárainak döntő többsége mégis végtelenül szegény annak következtében, hogy az elmúlt évtizedek során az országot kifosztotta és tönkretette a diktátorrá vált Mobutu Sese Seko elnök (1965–1997) és korrupció-környezete (a kleptokrácia), majd az elnök bukásához vezető polgárháború, végül pedig az első afrikai kontinentális méretű háború – s az ezekkel járó betegségek, a nélkülözés, az éhezés – csak fokozta a szenvedést, az 1998 óta elhunyt áldozatok számát hárommillióra becsülik.

Az 1885–1908 között a belga király magánbirtokaként létező, jogilag önálló államnak tekintett Kongó Szabad Államot 1908-tól a belga kormány felügyelete alatt álló Belga Kongó gyarmat követte az 1960-ban elnyert függetlenségig. Az éppen megalakult köztársaságban polgárháborús állapot alakult ki, amelybe nagy erővel avatkozott be az ENSZ, s végül, 1965-ben Joseph-Désiré Mobutu tábornok szerezte meg a hatalmat. 1971-ben pedig a kitalált, gyarmatosítás előtti gyökerekhez való visszatérés szellemében az egyébként szintén ősi Kongó nevet elvetve egy másikat helyezett előtérbe, így lett az ország új neve Zaire. Mobutu az afrikánizálási politikája következtében az európai keresztneveket is megszüntette, a magánvállalkozásokat előbb államosította, majd részben reprivatizálta. Uralma csődbe vitte az országot, de annak jelentős nyersanyagkészlete és Afrikában elfoglalt központi helyzete miatt

a nyolcvanas évek végéig számíthatott a Nyugat (főleg az Egyesült Államok, Belgium és Franciaország) támogatására a világméretű hidegháborús sakkjátszma egyik gyalogjaként.

A MOBUTU-DIKTATÚRA SOKSZEREPLŐS VÉGJÁTÉKA

Miközben a gazdaság romokban hevert, a világpolitikában fújó új szelek hatását a zaire-i ellenzék is megérezte, erősebben aktivizálódott, Mobutu pedig látszatengedményekkel igyekezett kifogni a szelet a vitorlájukból. Belső és külső nyomás hatására 1990-ben bejelentette az egypártrendszer végét.² Az ellenzék egyik vezére már a nyolcvanas években is az az Étienne Thisekedi volt, akit több, még Mobutu előtt megbukott vezető oldalán is ott találtunk, később Mobutu egyeduralmának kiépítését egyengette, s akit a kilencvenes években Mobutu többször is miniszterelnökké nevezett ki. A demokratikus átmenetet 1991-től a Szuverén Nemzeti Konferencia (CNS) lett volna hivatott levezényelni, de ténykedését a következő évben Mobutu egyszerűen felfüggesztette, s egy új kormányt nevezett ki jogtalanul, így elvileg kettős hatalom jött létre, de valójában már az elnök sem volt képes erőszakszervezeteivel kordában tartani a hatalom minden szálát. Az egyik fő nyersanyagforrást jelentő Shaba (korábban és ma ismét Katanga) körzetből szélsőséges lundák (a többségi etnikum) az ott korábban jelentős szerepet játszó, a szomszédos Kasai körzetből származó baluba etnikum jelentős részét (kádereket, képzett szakmunkásokat) elűzték 1993-ban

A Kongói Demokratikus Köztársaság és szomszédai

– tönkretéve ezzel az ottani gazdaságot, a velük összejátszó shabai kormányzó pedig 1994 elején területét autonómnak nyilvánította. Országszerte tiltakozó tüntetések, a fizetés nélkül maradt és teljesen demoralizálódott nemzeti hadsereg (FAZ) egységeinek fosztogatásai, politikai gyilkosságok, a külföldiek evakuálása, egy teljesen széthullóban lévő államhatalom jellemezte ezeket az éveket, amikor egy a szomszédban lejárolt esemény döntő fordulatot jelentett Zaire számára.³

1994. április 6-án Juvénal Habyarimana ruandai elnök Tanzániából hazatérő repülőgépét lelőtték.⁴ A gép fedélzetén tartózkodott a szomszédos Burundi államfője, Cyprien Ntaryamira is. A Ruandában kormányon lévő hutu etnikum által ezután a merénylet elkövetésével általánosságban vádolt tuszi etnikum és feltételezett hutu cinkosai sérelmére elkövetett, előre kitervelt népirtás (pár hét alatt közel nyolcszáz ezer áldozat) után azonban fordult a kocka, mivel az ugandai elnök, Yoweri Museveni csapatainak támogatását élvező döntően tuszi APR kerekedett felül.⁵ A megtorlástól félve júliusban legalább egymillió hutu menekült özönlött át a szomszédos Zaire keleti Kivu régiójába (Goma környékére), s ott a francia hadsereg vezetésével az ENSZ BT jóváhagyásával 1994. június végétől augusztusig a Türkiz Hadművelet (Opération Turquoise) során számukra Biztonságos Humanitárius Zónákat (ZHS) hoztak létre. A menekültek között a szélsőséges irányzat, a Hutu Power követőinek fegyveres milíciája, az Interahamwe, a korábbi Ruandai Fegyveres Erők (FAR) tagjai és a volt poli-

tikai vezetők is szép számban érkeztek a sebtében felállított menekülttáborokba, magukkal hozva az államkincstárt és jelentős mennyiségű fegyvert.⁶

Zaire-ban, s különösen Kelet-Zaire-ban már korábban is a különböző szomszédos országok kormányai ellen küzdő fegyveres csoportok lettek menedéket, s innen indítottak időről időre támadásokat. Ilyen volt az ugandai Museveni ellen küzdő Szövetséges Demokratikus Erők (ADF), az Úr Ellenállási Hadserege (LRA), a Nyugat-Nílus Parti Felszabadítási Front (WNBLF), a José Eduardo dos Santos angolai elnök ellen küzdő Jonas Savimbi-féle Nemzeti Unió Angola Teljes Függetlenségéért (UNITA), s a burundi kormány ellen küzdő hutu Nemzeti Tanács a Demokrácia Védelmére (CNDD). Ezekhez csatlakozott a volt Ruandai Fegyveres Erők (FAR) és az Interahamwe is, amelyek ráadásul a menekülttáborokat uralták, s az új ruandai rezsim elleni bosszújuk részeként nekiláttak a régóta Zaire-ban élő ruandai, tuszi eredetű banyamulenge⁷ etnikum és a kivui lakosság zaklatásának, mészárlásának. Ez és a már régebben itt élő, nem tisztázott jogi helyzetű ruandaiak erőszakos földszerzési akciói ellenállást váltottak ki a helyi lakosságból. 1995 elejétől a menekülttáborok élő pajzsának védelmében a FAR és az Interahamwe fegyveres támadásokat hajtott végre Ruandában. Az új ruandai vezetés, az APR, illetve az APR sem nézte mindezt tétlenül, és visszavágott. A térségben lévő zaire-i állami fegyveres erők, a FAZ demoralizált egységei az éppen többet ígérőhöz csatlakoztak. Hogy az új – importált – etnikai problémától megszabaduljon, 1995 augusztusában a

zaire-i kormány erőszakkal próbálta meg egy menekülttábor lakóit visszatelepíteni Ruandába, ám a külföldi tiltakozás miatt leállította az akciót. A táborokat elvileg ellenőrző ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR), Mobutu kormánya és a nemzetközi közösség tényleg szemlélte a burjánzó erőszakot, csupán a táborlakók élelmezésével törődtek, a köztük nyíltan jelenlévő népirtókkal nem.⁸

A banyamulengéket a hatóságok az új ruandai menekültekkel egy kalap alá vették, és 1996 szeptemberében felszólították, hogy térjenek haza, Ruandába. A földjeiket védő, fellázadt banyamulengék összefogtak a Zaire-ba a hutu milíciák üldözésének ürügyével október elején mélyen és tartósan behatoló, a menekülttáborokat megtámadó ruandai hadsereggel, az APR-rel, valamint több zaire-i ellenzéki csoporttal, amelyek Kongó/Zaire Felszabadításáért küzdő Demokratikus Erők Szövetsége (AFDL) néven tömörültek koalícióba 1996. október 18-án Lemerában (Dél-Kivu). Az AFDL célja a hutu menekülttáborok megszüntetése és Mobutu megbuktatása volt, szövívője pedig az a katangai származású Laurent-Désiré Kabila, aki a hatvanas években Mobutu-ellenes maoista gerillaként vált ismertté, de azután inkább a jövedelmező arany- és elefántcsont-kereskedelemmel foglalkozott, s tanzániai kényelmes „száműzetésben múltatta napjait”. Bár Mobutu fegyveres ereje rendkívül lecsökkent, az AFDL-ben résztvevő csoportok önmagukban erőtlenekek lettek volna a legyőzéséhez. Ahogyan azonban a Bukavu és Uvira térségéből kiinduló banyamulenge lázadás sikereket ért el (az APR fegyveres támogatásával és kelet-afrikai – szomáliai,

etióp, eritreai, kenyai, burundi – zsoldosokkal), lassan átalakult felszabadító háborúvá. Ezért csatlakoztak hozzá az észak-kivui mai-mai milíciák⁹ (Bangilima), az AFDL pedig magába szíjpantotta és kiképezte a kadogók (12-16 éves gyerekkatonák) jelentős részét (mintegy 15 000 főt), akik a szintén csatlakozó Katangai Tigrisek¹⁰ egy részével a későbbi Kongói Fegyveres Erők (FAC) gerincét képezték. 1996 novemberében a lázadók bevették Gomát, ami menekültek újabb áradatát indította el, most az ország belseje felé.

A kivui háború nyugtalanító hírei, valamint Uganda és Ruanda nyilvánvaló – bár általuk tagadott – részvétele miatt a főváros, Kinshasa közvéleménye a helyzet súlyosságát alábecsülő vezetés ellen fordult. Az anyai ágon tuszi Léon Kengo wa Dondo miniszterelnököt pedig Ruanda szálláscsinálójának tekintették, és a fővárosban szabályos hajtóvadászat indult a ruandai menekült és zaire-i tuszik ellen, akik közül sokan a Kongó folyó túlsópartján lévő Kongói Köztársaság fővárosába, Brazzaville-be menekültek. Kinshasában a párhuzamos hatalom vezetői, Kengo wa Dondo és Tshisekedi egymást tették felelőssé azért, mert nem tudták elfojtani a kivui tűzfészeket. Az egyébként igen beteg Mobutu rezsimjének megmentésére ekkor már csak Franciaország, Togó és Nigéria hajlott volna, továbbá azok a lázadó erők (UNITA, ex FAR, Interahamwe), amelyek menedéket találtak területén. A keleti lázadók szövívője, Kabila épített a múltjából adódó nemzetközi ismertségére és kapcsolataira, s ahogy haladt a front nyugat felé, fokozatosan eltávolította vetély-

társait. Sikereikhez anyagi támogatást nyújtottak a Mobutuval kapcsolatban álló nagy nemzetközi bányatársaságok árnyékából most kilépő közepes méretűek (a juniorok), amelyek eddig nem jutottak koncessziókhöz, de Kabila megfelelő összegű „hadiadó” fejében szeleteket ígért nekik az újra felosztandó tortából. Nagy fegyvertény volt 1997. március 15-én a lumumbista forradalmi hagyományokkal rendelkező Kisangani bevétele, amelynek védelmére hiába bérelt fel a FAZ számos szerb, francia, olasz, chilei zsoldost, hiába védtek velük elszántan az UNITA, a volt FAR és az Interahamwe egységei. Kisangani eleste megnyitotta Kabilának előtt az utat Mobutu törzsi „fészke”, Gbadolite és a főváros, Kinshasa felé. Amíg Gbadolite felé az APR támogatta az AFDL-t, addig az angolai hadsereg (FAA) a „hasznos Zaire/Kongó”, azaz az ásványkincsekben gazdag Kasai (központja Mbuji-Mayi) és Shaba/Katanga (központja Lubumbashi) irányában előretörő, Katangai Tigrisekkel megerősített AFDL-csapatokat támogatta.

A konfliktus tárgyalásos rendezésével korábban is próbálkoztak közvetítők, de Mobutuék azonnali tűzszünethez kötötték és ahhoz, hogy a részt vevő országok ismerjék el, beavatkoztak Zaire belügyeibe. Kisangani eleste után már nem szabtak ilyen feltételeket, de túl késő volt, a május elején Pointe-Noire-ban Nelson Mandela révén találkozó két rivális közül Kabila győzelme biztos tudatában nem engedett, s a „nemzetközi pozíciójában” bízó, elvakult Mobutu sem, akinek a bukásához egyenesen vezetett ez a ponthelyzet, mivel már minden külföldi támogatója „elengedte a kezét”.

Mobutu Gbadolite-ba repült (majd onnan éppen a támadók megérkezése előtt végleg külföldre), a főváros védelmével megbízott egyik tábornoka, Mahele kiadta Kabilának a védelmi terveket, elkerülve ezzel az újabb vérfürdőt, s bár ezért kivégezték Mahelét a Mobutuhoz hű erők, Kinshasa ostroma elmaradt. 1997. május 17-én az AFDL bevonult a fővárosba, Kabila lett az új államfő, s egyik első politikai lépéseként visszakeresztelte az országot, létrejött a Kongói Demokratikus Köztársaság.

JOSEPH-DÉSIRÉ KABILA: EGY FRUSZTRÁLT GYŐZTES HALÁLA

Kabila közel egy évtizede nem ismerte pontosan a kongói belpolitikai viszonyokat, ezért a hatalom monopolizálására törekedett, erősen nacionalista szövegekkel, támaszai a katangai klán (a balubakat), a banyamulengék és „bűnbánó” vagy köpönyegforgató, esetleg egyszerűen szakértelmük miatt „megvásárolt” egykori mobutisták voltak. Nagyon sarkosan fogalmazva, aki őt elfogadta vezérnek, azt bevette a kormányba. A Mobutu-rezsim, az AFDL ígérete ellenére, mintha nem akart volna véget érni, helyette Kabila „diktatórikus átmenete” következett. 1997 szeptemberében betiltotta a politikai pártokat,¹¹ a civil társadalom és a sajtó képviselőit meghurcolták, zaklatták. A katangaiak mellett továbbra is sok tuszi töltött be fontos tisztségeket, különösen keleten, ami irri-

tálta az ottani lakosokat, s az is, hogy a szomszédos országok lázadó fegyvereseinek menedékhelyei is megmaradtak Kivuban. A Kongói Fegyveres Erők (FAC) ideiglenes vezérkari főnöke az ugandai születésű James Kabarebe volt, egyben az APR tagja.

A romokban heverő gazdaságban a junior bányavállalatoknak korábban biztosított kizárólagos kutatási övezeteket elnökként végül a valóban tőkeerős senioroknak adta, amelyek potenciálisan elég tőkével rendelkeztek a szükséges beruházásokhoz. Emiatt – és a befektetett pénz elűszása miatt – előbbieket dühödten támadták különböző nemzetközi intézményeknél.

Az ENSZ vizsgálóbizottságának¹² tevékenységét az AFDL és ruandai szövetségeik nyugatra nyomulása során a hutu menekültek és a lakosság ellen elkövetett súlyos bűncselekmények kapcsán Kabila erősen akadályozta, az ország rossz helyzetéért az ENSZ-t, a Világbankot, Franciaországot, az USA-t, Belgiumot hibáztatta, úgyarmatosítóknak titulálva őket.¹³ Nem csak a Nyugattal, de korábbi segítőivel (Ugandával, Ruandával) is összeveszett, nem akarta ugyanis őket „kifizetni”. Lejárásában szerepe volt tuszi külügyminiszterének, Bizima Karahának is, aki 1998 elejétől külföldi útjain a diplomáttal folytatott négy szemközti megbeszéléseken igyekezett befektetési főnökét, a Kabilától immár megszabadulni kívánó Ruanda érdekeinek megfelelően.¹⁴ Kabila az afrikai „bölcseket” (Mandela, Nyerere, Mubarak) is megsértette.¹⁵ E magatartása következményeként a korábban érdeklődő potenciális befektetők is elmaradtak, ő pedig a nacionalista szövegek után vulgármarxista frázisokkal rukkolt elő a „neomperialisták” ellen. Viszonytalan gerilla korszakából származó kapcsolataihoz, és első külföldi útja Kínába vezetett, majd 1998-ban Líbiába és Kubába látogatott el, s a következő Észak-Korea lett volna, ha nem szól közbe az 1998 augusztusában kirobbanó első afrikai kontinentális háború.¹⁶

Az elégedetlenség az új vezetéssel szemben nem csak külföldön volt tapasztalható. A banyamulengék és banyaruandák¹⁷, akik helyzetük normalizálását remélték, nem kaptak kongói állampolgárságot, továbbra is egy 1981-es rendkívül kirekesztő törvény¹⁸ maradt életben, holott sokan töltöttek be jelentős pozíciókat az államigazgatásban, főként keleten. 1998 tavaszán Kivuban nőtt a feszültség, ahol egyébként is sokan voltak, a FAC helyőrségeiből többet át akartak helyezni – ez a művelt földjeik elhagyását jelentette volna –, emiatt a banyamulengék ismét fegyvert ragadtak, és bár rövid tárgyalások után megnyugodtak, fegyveresen vonultak vissza az Itombwe fennsíkra, ez lett milíciájuk bázisa, Uvira pedig a központjuk.

A tuszik túlzott reprezentativitása a katangaiakat is bosszantotta, a keleti tartományok lakói pedig úgy érezték, továbbra is megszállás alatt állnak, ezért egyre több kivui csatlakozott a mai-mai milíciákhoz, védeni földjeiket a túlnépesedett Ruandából jött földfogláló menekültek vagy népiirtó, fosztogató fegyveresek ellen.

Kabila, aki ellen több puccskísérelt is lezajlott 1998 júniusától, igyekezett szabadulni korábbi segítőitől, leváltotta a FAC tuszi

vezetőjét, James Kabarebét, helyére sógorát, egy katangai csendőrt nevezett ki, július 27-én pedig távozásra szőlította fel a ruandai hadsereget.

1998. augusztus 2-án ruandai és ugandai támogatással több városban is lázadás tört ki (Goma, Bukavu, Kindu, Fizi, Baraka, Kisangani, Kinshasa), a fővárosban viszont a Kabilához hű fegyveres erők azt gyorsan elfojtották. Ez keresztülhúzta az egymással műholdas telefonon érintkező puccsista csoportok tervét,¹⁹ ezért gyorsan változtatniuk kellett. Augusztus 4-én James Kabarebe vezetésével Gomából és Kigaliból néhány erre a célra rekvirált repülőgéppel ingajáratban ruandai, ugandai és banyamulenge katonákat dobtak át Kitonába, légihidat létesítve az ország keleti és nyugati vége között.²⁰ A kitonai katonai átnyelő táborban több ezer volt FAZ-katona volt, akiket oldalukra akarták állítani, de a zömük szabadságát visszanyerve inkább megszökött. Kabarebe célja az volt, hogy ezzel az akcióval harapófogóba szorítsa a fővárost. Egységeik elfoglalták Matadit, majd a főváros áramellátását biztosító Inga-gát vízierőművét. Közben a keleti lázadók is elindultak Kinshasa felé.

Kinshasában eközben ismét erőteljesen fellángolt a tusziellenes hangulat, s az országban a lázadók katonai sikerei dacára a lakosság sem állt melléjük. Ruanda és Uganda akciói igazolására gyorsan létrehozott egy lázadó csoportot, Kongói Tömörülés a Demokráciáért (RCD) néven, amelynek a fegyveres erejét az APR és az egykori FAZ elemei, banyamulengék,²¹ banyaruandák, Kabilában csalódott kadogók és FAC-katonák alkották. Elnöke a belgák támogatását is élvező, tanzániai száműzetésben élő marxista történész, Ernest Wamba dia Wamba lett, bár a franciák inkább az UNESCO-nak dolgozó Arthur Z'ahidi Ngomat látták volna szívesen Kabila utódként, viszont ő rövidesen otthagytá az RCD-t, és a nem fegyveres ellenzékhez csatlakozott.

A fenyegető helyzetben váratlan segítség érkezett, ugyanis 1998. augusztus 18-án Robert Mugabe zimbabwei elnök kijelentette, hogy a regionális szolidaritás címén segít a béke helyreállításában a Dél-afrikai Fejlesztési Közösség (SADC) több tagjával együtt a szintén tag Kongói Demokratikus Köztársaságnak. Mugabe jelentős támogatást nyújtott még 1997-ben az AFDL-nek is, nem akarta befektetését veszni hagyni, ő ajánlotta be Kongót a SADC-be is. Mugabe jelentős zimbabwei, dos Santos angolai és Sam Nujoma mérsékeltebb namíbiai katonai erőinek²² segítségével felszámolták a nyugati frontot, felszabadítva ezzel a fővárost. Keleten viszont a front megmerevedett, állóháború alakult ki, egy keleti és egy nyugati országrészre osztva Kongót. Kabarebe nyugati fronton rekedt csapata Matadiba vonult vissza, majd szeptemberben átküzdötte magát egy kis angolai repülőterre, s onnan a műszaki akadályok elhárítása után felújították a légihidat – ezúttal ellentétes irányban, és az angolai sereg ostromgyűrűjében két hónap leforgása alatt, éjszakai repülésekkel visszazállították a megmaradt embereiket Kigaliba.²³ Az ENSZ tűzszünetet sürgetett, a külföldi csapatok kivonását, de Kabila nem volt hajlandó tárgyalni a lázadókkal. Szeptember 7–8-án

regionális csúcsertekezletet tartottak Victoria Fallsban a hat ország között, amelynek során tulajdonképpen egy „afrikai Jalta” zajlott le, Kongót befolyási övezetekre osztották fel (biztonsági zónákra), amelyeken belül minden ország szabadon kiaknázhatta a természeti erőforrásokat. A SADC katonai segélyakció-jához Csád és Szudán is csatlakozott.

A fosztogatásra és bűnözésre alapuló hadigazdaság következményeként a gerillacsoportok elaprózódtak és radikalizálódtak. Az RCD belső vitákba keveredett, a nem tuszik sérelmesnek érezték a tuszi többségű vezetést. Uganda megelégedte Ruanda kongói politikáját és novemberben új frontot nyitott északon és észak-keleten (a Kabila által elhanyagolt Egyenlítői és Keleti tartományokban), egy kinshasai gazdag üzletember fiának, Jean-Pierre Bembának a vezetésével, Mozgalom Kongó Fel-

szabadításáért (MLC) néven. A tagok a Mobutu-klánból, a néhai FAZ speciális egységeiből verbuválódtak, de a csádi csapatok megállították őket Gbadolite-nál, ezért inkább az Ituri folyó vidéke felé folytatták előrenyomulásukat. 1999 márciusában Wamba dia Wamba a volt mobutistákkal és az AFDL-tagokkal való nézeteltérése miatt székhelyét Gomából Kisanganiba tette át (RCD-ML, Felszabítási Mozgalom), az RCD-Goma élére pedig az orvos Émile Ilunga került, a Katangai Tigrisek korábbi angolai politikai vezetője, majd 2000 őszén felváltotta őt a korábban ismeretlen Adolphe Onusumba. A ruandai és ugandai csapatok, továbbá az általuk támogatott lázadó csoportok közt 1999–2000 folyamán ádáz harcok dúltak a gyémántelosztó központ, Kisangani fölötti ellenőrzésért. Wamba dia Wamba és frakciója kiszakadt a kisangani RCD-ből (amely azután a fővároshoz pártolt), s Buniába tette át székhelyét, még közelebb Ugandához.

Mindenki a természeti kincseket fosztogatta, a lázadó frakciók a városokat birtokolták, vidéken a mai-mai és az Interahamwe volt az úr. Észak-Kivuban 1998–2002 között a Padiri David tábornok vezetése alatt számos mai-mai miliciát tömörítő Népi Önvédelmi Erők (FAP) többször is vereséget mértek a ruandai hadseregre és az RCD-Gomára, a központi kormány logisztikai támogatásával. A mai-maik fő követelései a következők voltak: a tuszik menjenek vissza Ruandába, önálló mai-mai zászlóalj csatlakozhasson a nemzeti sereghez, s kapjanak részvételi lehetőséget a nemzeti kormányban.

A harcoló felek közötti közvetítésben sem az ENSZ, sem Mandela nem járt sikerrel. Érdekes módon a Csádot támogató Líbia vezetője, az arab világban való elszigetelődése miatt Afrika felé forduló Moammer Mohamed el-Kadhafi ért el először eredményt

1999. április 18-án, amikor szülőföldjén, Szurtban (Sirt/Syrte) a lázadó csoportok ugyan nem, de Kongó, Uganda és Csád aláírt egy tűzszüneti megállapodást. A megállapodást egyedül betartó Csád ezzel kilépett a háborúból, mivel Líbia állt mögötte.²⁴

A háború beszünetése felé vezető folyamat következő állomása 1999. július 10-én a lusakai egyezmény aláírása volt, amelyet a SADC elnöke, Frederick Chiluba zambai elnök hozott tető alá. A konfliktusban közvetlenül érintett hat ország és a főbb lázadó csoportok²⁵ írták alá. Ez az azonnali tűzszünetet, a külföldi csapatok kivonását, a tűzszünetet alá nem író fegyveres csoportok lefegyverzését, egy ezeket felügyelő vegyes katonai bizottság (CMM) felállítását, a kongóközi párbeszéd (DIC) megindulását (a konfliktusban résztvevő minden kongói fél tárgyalóasztalhoz ültetését) és egy ENSZ békefenntartó erő²⁶ megérkezését tartalmazta. Noha a háború 2001-ig változatlanul tovább folyt, az egyezmény mégis a békefolyamat kezdete lett, ennek szövegét vették alapul a későbbiekben is. Az 1998-tól zajló háborúban a Tanzániához²⁷ hasonlóan semleges Zambia²⁸ megátolta minden kongói lázadó csoportnak, hogy területét használhassa. Kabila kénytelen volt aláírni a lusakai egyezményt, hogy időt nyerjen, mert 1999 tavasza óta a lázadók és az APR hevesen támadták Mbuji-Mayit, a gyémántbányászat központját. Az egyezmény ravaszul kapcsolt össze több kérdést. Az egyik Uganda és Ruanda biztonsági követelése volt, hogy a szomszédból ne támadhassák őket lázadó erők. A másik Kabila hatalmának legitimitása volt, hiszen erőszakkal szerezte meg, ezért demokratikus átmenetet követeltek tőle. Emiatt a szomszéd államok által pénzelt, fosztogató, a lakosságot ter-

rorizáló Kabila-ellenes erők hirtelen a demokratikus átalakulásért küzdőkként tűntek fel. A hagyományos politikai pártok mellett ezek is kikerülhetetlenekké váltak egy leendő átmeneti kormányban. Így Kabila és hívei elkerülhetetlenül kisebbségbe kerültek volna egy ilyen kormányban. Kabila kivárt, és az idő részben neki dolgozott. Az ENSZ BT csak 1999. december 1-jén hozott határozatot (1279.) megfigyelők küldéséről és a MONUC létrehozásáról,²⁹ valamint a természeti kincsek fosztogatását vizsgáló szakértői csoport felállításáról. Angola és Zimbabwe megegyezett Kabilának a lusakai folyamattal szembeni ellenállását, s néhány – nekik jövedelmező – gazdasági egyezmény megkérőjelezését. Mugabe tartott attól, hogy a sok befektetett hadianyag és pénz nem térül meg, s esetleg emiatt odahaza ráfizet a beavatkozásra. Ruanda és Uganda egységes fellépése viszont a múlté lett, s a nem is titkoltan Kabila bukására váró nyugatiak e két ország seregeinek és támogatóitjainak egyre több szárnyú tettének vehették hírét, miközben Kabila belföldi népszerűsége a kivérzett keleten is megmaradt. Mégis, 2001. január 16-án a testőrségének egyik tagja meggyilkolta.³⁰

ÁTMENETI HATALOM, ENSZ ERŐK ÉS VÁLASZTÁSOK

Kabila halála után környezete fiát, a szárazföldi erők vezérét, Joseph Kabilát iktatta be utódként, akit a parlament is megerősített tisztségében, s a hadsereg vezérkari főnöke is ő lett. Az ifjú Kabila változást hozott, a békefolyamat megindult. Noha ellenségei megpróbálták lejáratni,³¹ látogatásai és szenvedélyes beszédei révén gyorsan nőtt népszerűsége sok, az apja által elhanyagolt tartományban, ahonnan embereket vett maga mellé. De mindenekelőtt a nyugati fővárosokba utazott pénzügyi befektetőket és politikai támogatókat keresni,³² sikerrel. Még az AFDL nyugat felé menetelése idején Kabarebe mellett tanulta a katonai mesterséget, így ellenfelei trükkjeiből is ismert jó néhányat. Apjával ellentétben nyitottnak mutatkozott minden irányban, a katolicizmus után az ország második legnagyobb vallása, a kimbanguizmus atyjának sírjához is elzarándokolt, megnyerve ezzel magának sok alsó-kongói. Tanácsadók segítették a nemzetközi és hazai „pozitív arcúlatá” kialakításában, és tény, hogy apjánál kevésbé volt autokratikus. 2001 augusztusában kongóközi „előpárbeszédre” került sor Gaboronéban, azután Addisz-Abebában, Abujában, Pointe-Noire-ban, 2002 elején Brüsszelben. A sok előzetes tárgyalás után az „afrikai újjászületésen” és a Dél-afrikai Köztársaság első számú, vitathatatlan kontinentális hatalomként való elismertetésén lázasan munkálkodó Thabo Mbeki erőfeszítései³³ révén 2002. február 25-én a dél-afrikai Sun City-ben megindult a párbeszéd (DIC), amelynek kétséges eredményeként megerősítették Joseph Kabilát elnökként a majdani demokratikus választásokig, Jean-Pierre Bemba lett a miniszterelnök, a parlament elnöke pedig az RCD-Goma vezetője.

Ezzel párhuzamosan nem hivatalos tárgyalások folytak Fokvárosban Ruandával, s még a nyáron a pretoriai békével zárultak,

melynek értelmében Ruanda visszavonja csapatait, a hutu milíciákat lefegyverzik Kelet-Kongóban, s visszatérnek Ruandába. Museveni még az előző év tavaszán, választási hadjárata során elkezdte az Ugandai Népi Védelmi Erők (UPDF) egységeinek kivonását, 2002 nyarán folytatta, szeptemberében pedig a legkisebb „rabló”, Burundi (ahol 1996 óta a tuszi Pierre Buyoyáé a hatalom) is aláírt egy békeszerződést Kongóval, s Zimbabwe is megkezdte csapatai kivonását.

2002. december 17-én Pretoriában átfogó egyezményt fogadtak el a DIC résztvevői. Eszerint Kabila a két évig tartó átmenet idejére elnök maradt, négy alelnökkel „kiszegítve”: Yerodia Abdoulaye Ndombasi (a Kabila-párt – a PPRD – képviselőjében), Jean-Pierre Bemba (MLC), Azarias Ruberwa Manywa (tuszi, az RCD-Goma főtitkára), Arthur Z’ahidi Ngoma (a nem fegyveres politikai ellenzék képviselőjeként). 2003. április 7-én a DIC Sun Cityben elfogadta a Kongói Demokratikus Köztársaság új alkotmányát. 2003. július 1-től az ENSZ főtitkárának rendkívüli képviselője, William Lacy Swing (az USA volt kinshasai nagykövete) állt a MONUC élére, s felhatalmazása volt az Átmenetet Segítő Nemzetközi Bizottságtól (CIAT)³⁴ is. Bátran döntött konfliktushelyzetekben, az átmeneti kormánynak is megszabva olykor a teendőit, a helyi sajtó ezért „a kongói Paul Bremer” névvel ruházta fel, mivel szerinte ő az igazi úr Kongóban.³⁵

Ám 2003-ban és 2004-ben, de még 2005 tavaszán sem a békés építkezés, hanem a rituális emberevés,³⁶ az újabb véres összecsapások, a puccskísérletek,³⁷ az újabb határsértő katonai akciók, a rablások, a kínzás, a kivégzés, a nemi erőszak hírei érkeztek Kongóból, főleg a természeti kincsekben gazdag Ituri folyó és Bunia vidékéről, ahol még az ugandai csapatok kivonulása előtt általuk egymás ellen feltűzött hema és lendu népcsoportok mikroetnikai összetűzése mindennaposá váltak, s ahova 2003 nyarának elején egy francia vezetésű, többnemzetiségű erő (Artémis) érkezett (1850 fő) a tehetetlen és korrumpálódott kéksisakosok megtámogatására, különösebb eredmény nélkül. A MONUC kéksisakosaival³⁸ és a központi kormányzat katonáival³⁹ szemben pedig a korábbi ruandai, ugandai, zimbabwei, angolai megszálló csapatokkal és a lázadók fegyvereseivel szemben megfogalmazott vádakot lehetett olvasni: kiskorúakat, tehetetlen nőket kényszerítettek prostitúcióra, óvszer nélküli közösülésre. Kivuban is kiújultak a harcok, ahova 2004 végén a ruandai csapatok ismét betörték a hutu Demokratikus Erők Ruanda Felszabadítására (FDLR) és az Interahamwe fenyegetésére hivatkozva.⁴⁰ Tette mindezt Ruanda a 2004. november 20-án az ENSZ és az Afrikai Unió közvetítése nyomán 14 régióbeli ország államfője által Dar es-Salaamban aláírt nyilatkozat dacára, amely szerint a régióból „a tartós biztonságnak és békének[...] a politikai és szociális stabilitásnak a növekedésben és fejlődésben osztozó térségét” hozzák létre, és 2005 júniusában Nairoiban újra találkoznak.⁴¹ Ruandának ráadásul most törölték el a Párizsi Klub tagjaival szemben fennálló minden adósságát,⁴² miközben az elmúlt évek során Kongóból elrabolt ásványkincsekkel kereskedve erősítette meg gazdaságát. Az első demokratikus választások 2005. június 30-án lennének Kongóban, azonban erősen kétséges, hogy sor kerül-

rájuk a tervezett időben. Ha nem sikerülne, a 2002 végén Pretoriában aláírt átfogó egyezmény lehetővé teszi az átmeneti időszak hat hónappal való megtoldását, annak egyszeri megújításával (tehát 2006 júniusáig). A világon a legnagyobb létszámú ENSZ-erő állomásozik itt – majdnem 18000 fő, hasonlóan a negyven évvel ezelőtti kongói állapothoz, amelyben az ENSZ megkezdte a fegyveres béke-teremtést –, s a BT 2005. március 30-án kelt 1592. határozatában újabb hat hónapra hosszabbította meg a MONUC mandátumát, fő célként meghatározva a különböző katonai csoportok leszerelését, a nemzeti haderő átalakítását és a választások előkészítését.

JEGYZETEK

¹ Két átfogó képet adó könyv a 2003-ig terjedő időszokról franciául: 1. A térséget alaposan ismerő kutató könyve: LANOTTE, O. (2003). République Démocratique du Congo. Guerres sans frontières. Bruxelles, GRIP – Editions Complexe; 2. A térségben igen sokat járó újságíróé: BRAECKMAN, C. (2003). Les nouveaux prédateurs. Politique des puissances en Afrique centrale. Paris, Fayard.

² Inspiráló erővel hathatott rá, hogy 1989 decemberében ő is láthatta a televízióban, milyen sorsra jutott román „kollégája”, Nicolae Ceaușescu, a „Kárpátok génusza”.

³ Kongó gyarmati időszak utáni politikai történetéről részletesebben magyarul lásd: BENKES, M. I. (2004). A kongói válság történeti gyökerei – a mobutizmus politikai hagyatéka. Kül-Világ, I. évf. 2004/1. <http://www.kul-vilag.hu>. A nemzetközi kapcsolatokban betöltött több évszázados szerepéről ad vázlatos áttekintést: SZABÓ, L. (2003). Kontinensek Kongója.

Mandulavirágzás Tudományos Napok, konferenciakötet, Pécs, 2003. március 3-7. „Kapcsolódó kontinensek.” Pécs, PTE. 31-35. Átfogó, alapos, de erősen nacionalista megközelítésű monográfia francia nyelven: NDAYWEL É NZIEM, I. (1998). Histoire générale du Congo. De l'héritage ancien à la République Démocratique, Paris, De Boeck & Larcier (Duculot). Tömör összefoglalás neomarxista tendenciával, angolul: NZONGOLA-NTALAJA, G. (2002). The Congo from Leopold to Kabila. A People's History. London–New York, Zed Books.

⁴ A szélsőséges hutu katonai körök (a népirtás kitervelői) és a francia hadsereg velük szimpatizáló körei mindig is az ellenzéki, főként tuszi Ruandai Hazafias Front (FPR) fegyveres szárnyának, a Ruandai Hazafias Seregnek (APR) tulajdonították a merénylet elkövetését, azonban könnyen lehet, hogy éppen a népirtást előre meghirdető szélsőséges hutu körök akartak így hatalomra jutni, és a nyilvánvalóan tűnő indítékok bemutatásával lejáratni ellenfelüket, Paul Kagamét. (Lásd a belga Le Soir 2004. március 10-én megjelent cikkeit egy francia vizsgálóbíró közvetett bizonyítékokra alapuló ítéletének a Kagame belgiumi látogatása idejére időzített megjelentetéséről, a Le Monde ugyancsak e napi számában.)

⁵ Az FPR tagjai közül számosan segítették 1986-ban Museveni hatalomra jutását, és az ugandai hadseregben (NRA) szolgáltak, így a későbbi ruandai elnök, Paul Kagame is.

⁶ A ruandai népirtásról és történeti háttéréről, gyökereiről bővebben magyarul lásd: T. HORVÁTH, A. (2004). Ruanda '94: egy krízis történelmi háttér. Kül-Világ, I. évf. 2004/2. <http://www.kul-vilag.hu>.

⁷ Legkorábbi jelenlétük kétszáz éves Uvira környékén, nyelvük elkülönült a ruandaitól, valószínűleg érkezett egy csoportjuk a XIX. század végén is, azután a két világháború között telepítettek át belőlük a gyarmati hatóságok, de a megnevezésük ismeretlen volt nagyjából 1967-ig, amikor is a ruandai tuszi menekültektől való megkülönböztetésükre használták, nem igazi törzsnév, hanem Mulenge faluból valókat jelöl (Itombwe vidéke).

⁸ A ruandai népirtásról, a konfliktus eszkalálódásáról, kongói és térségbeli következményeiről az ENSZ szemszögéből részletesebben magyarul lásd: CUTTS, M. (vezető szerkesztő) (2000). A világ menekülteinek helyzete. A humanitárius segítségnyújtás öt évtizede. ENSZ Menekültügyi Főbiztoság Magyarországi Képviselete (UNHCR), Budapest. 245–273. (fordítás, az eredeti angol: UNHCR, Oxford, Oxford University Press, 2000.).

⁹ Eredetileg törzsi védelmi csoportok, hajdan a gyarmatosítók ellen küzdöttek, úgy vélték, szentelt csodavízzel (mai-mai = víz-víz) magukat behintve nem fogja őket a golyó. Később a hatvanas években Pierre Mulele, Lumumba volt ifjúságügyi miniszterének gerillái élesztették fel, majd a kilencvenes években a korrupt mobutista vezetők hatalmaskodása ellen szerveződő, kismimmizett vidéki fiatalok bandáiból született újjá, s csatlakoztak hozzá tanult városi fiatalok is. Egyesek a szociális banditizmus egyik válfajának tartják, amit művelnek. Több csoportjuk működött Kivuban, Maniémában (Simba, Bangilima), amelyek pillanatnyi szövetségeket kötöttek, például a FAR-ral, majd az AFDL-lel, de ettől később eltávolodtak a túlzott tuszi befolyás miatt.

¹⁰ A hatvanas évek elején függetlenségre törő Katanga tartomány csendőrségének elitalakulata, amelyet Angola fogadott be és képezett ki, hogy a Mobutu által támogatott UNITA ellen vesse be őket.

¹¹ Később, 1999-ben a mobutista Forradalmi Népi Mozgalom (MPR) mintájára megalapította saját állampártját, a Néphatalmi Bizottságokat (CPP), ebben Mobutu egykori propagandista szakembere, Dominique Sakombi Inongo segédkezett.

¹² A chilei Roberto Garretton vezette Emberi Jogi Bizottságát, amely 1997 decemberében publikálta jelentését.

¹³ Nem fogadta Clinton különleges küldöttjét, Jesse Jackson tiszteletest; Madeline Albrighttal való telefonbeszélgetése során állítólag lecsapta a kagylót; a franciákat azzal fenyegette, hogy kilép a frankofon közösségből, mivel az neokolonialista szervezet; Belgiumot terrorista államnak nevezte egy kirohása során, fejlesztési együttműködési államtitkárát nem fogadta stb.

¹⁴ Kétkulcsos szerepére utal, hogy megalakulásakor rögtön csatlakozott az RCD-hez (lásd alább!).

¹⁵ Nelson Mandelának Kabila még Kinshasába érkezése előtt elutasította a konfliktus tárgyalásos rendezésére irányuló javaslatát; Julius Kambarage Nyererét nem volt hajlandó hivatalosan fogadni; Egyiptomba érkezésekor Mohamed Hoszni Mubárakot két órán át váratta a kairói repülőtéren – mivel ittas volt; egy brüsszeli munkalátogatáson pedig az Afrikai, Karibi és Csendes-óceáni Országok (ACP) 70 követe várt rá hiába, mert éppen sziesztát tartott.

- ¹⁶A háború katonai-politikai hátterét és eseményeit 2001 tavaszáig jól megvilágítja a következő francia nyelvű írás: HAVENNE, É. (2001). La deuxième guerre d'Afrique centrale. Universiteit Antwerpen, Centrum voor de studie van het gebied van de grote meren in Afrika. In: MARYSSE, S & REYNTJENS, F. (szerk.) (2001). L'Afrique des Grands Lacs. Annuaire 2000–2001. Paris, L'Harmattan, 143–174. Forrás: <http://www.gralac.org/ann%20pdf%202000-2001/07COemiledeuxiemegeuerr e.pdf>
- ¹⁷A Ruandából a huszadik század második felében, de még az 1994-es népiirtás előtt érkeztek.
- ¹⁸Eszerint az zaire-i/kongói állampolgár, akinek az ősei bizonyíthatóan már 1908. október 18-án, azaz Kongó Szabad Állam megszűnésekor is a területén tartózkodtak.
- ¹⁹A készülékeket amerikai katonai tanácsadóktól kapták.
- ²⁰A műveletet Matadinál horgonyzó amerikai olajtartályhajókról ellenőrizték.
- ²¹Több banyamulenge katonai vezetőt, akik nem értették egyet a háborúskodás felújításával, és nem láttak erre elegendő indokot, a ruandaiak egyszerűen kivégeztek.
- ²²Mugabének szüksége volt a kongói elektromos áramra és nyersanyagokra, hadiiparának működtetésére, valamint regionális presztízsének fenntartása érdekében Mandela Dél-afrikai Köztársaságával való rivalizálásra a béketeremtésben. (Zimbabwe ugyanis, amely hosszan küzdött a dél-afrikai apartheid rezsim ellen, s ez gazdaságilag is megviselte, annak bukása után hirtelen másodhegedűsi szerepben találta magát Mandela „szívárvány-nemzete” mögött.) Dos Santos továbbra is az UNITA kongói utánpótlási vonalait igyekezett felszámolni, és rájött, nem jó számára, ha Ruanda és Uganda a cabindai olajmezők közelébe kerül, Kagame ráadásul segítette Savimbit a gyémántcsempészetben. Nujoma, Kabila régi tanzániai harcostársa dos Santosnak „tartozott”: a SWAPO-nak a fajüldöző Dél-afrikai Köztársaság ellen nyújtott angolai támogatásért. Nujoma a segítségért cserébe egy kongói gyémántbánya tulajdonosa lett.
- ²³ONYANGO-OBBO, C. (2000). Daring RPA Raid in Congo, Angola; and a Heroic UPDF Unit. Sunday Monitor, 2000. április 16. Forrás: <http://www.africanews.com/article380.html> és GOUJON, E. (2001) Coltan, Kabila, and the Congo. World Confrontation Now, 2001. október. Forrás: <http://www.worldconfrontationnow.com/archive/24/24congo.htm>
- ²⁴A csádi Idriss Déby Szudán „kliense” volt, miatta lépett be a háborúba, de Kadhafit pénzelte. Uganda ugyanakkor szerette volna, ha az MLC sikereket ér el, ezért Museveni rávette Kadhafit, ne adjon több pénzt Débynek, aki így látszólag kénytelen volt evakuálni Kongóból csapatait (Szudánnak hiába nem tetszett, pénzt nem tudott adni), valójában örült, mivel a Niger felől fenyegetést jelentő kormányellenes gerillákra kellett inkább összpontosítania.
- ²⁵Az aláírók: Kongói Demokratikus Köztársaság, Ruanda, Uganda, Angola, Namíbia, Zimbabwe, RCD-Goma, RCD-ML, MLC. Chiluba az Afrikai Egységszervezet (AESZ) nevében közvetített, Kofi Annan jóváhagyásával.
- ²⁶Erről azonban nem létezett még BT-határozat, az ENSZ ugyanis alig vette ki a részét a közvetítésből, miközben a közvetítési próbálók „információját” lehetett tapasztalni.
- ²⁷Tanzánia gazdaságilag is erősen kapcsolódik az afrikai Tóvidékhez, másrészt az elmúlt évtizedekben több menekülthullámot kellett már törekeny gazdaságának elviselnie, ezért a régió stabilitása állt érdekében.
- ²⁸1996–1997-ben az AFDL erőinek áthaladását megengedte, hogy Lubumbashit elfoglalják a mobutistáktól.
- ²⁹Ezt 2000 februárjában 5537 főre növelte, de csak egy évvel később érkeztek tényleg a helyszínre, miközben a sokszor kisebb Sierra Leoneba kétszer ennyi kéksisakost küldött. Fegyverembargóról is csak 2000 nyarán hozott a BT határozatot (1304.).
- ³⁰Az elkövető kadogo, Rachidi Kasereka indítéka nem tisztázott, több hipotézis is létezik.
- ³¹Az antidemokratikus „trónutódláson” kívül szemére hányták, hogy nem vér szerinti fia Laurent-Désiré Kabilának, hogy kongói létére csak angolul és szuahéliül tud rendesen stb.
- ³²A Kagame-féle ruandai kormánnyal – őket az 1994-es népiirtás áldozataival azonosító, s részben ezért – szimpatizáló Clinton-kabinet ekkor már távozott, helyére az elkötelezettséget semmilyen irányban nem mutató George W. Bushé lépett. Franciaország el akarta kerülni, hogy Kongót esetleg tényleg felszabdalják a környező országok. Számos nyugati ország tanúsított az ifjú Kabila iránt e két országhoz hasonló nyitott magatartást.
- ³³A Dél-afrikai Köztársaságról egy friss helyzetelemzés magyarul: BÚR, G. (2005). Dél-Afrika – mentőöv Afrikának? Kül-Világ, II. évf. 2005/1. Forrás: <http://www.kul-vilag.hu>. Egy kritikus hangvételű cikk angolul Mbeki kül- és belpolitikájáról: A Man of Two Faces. Special Report Thabo Mbeki. The Economist, 2005. január 22. 25–27.
- ³⁴Ebben az ENSZ BT állandó tagjainak kongói követei és Dél-Afrikáé, Kanadáé és Belgiumé vesznek részt.
- ³⁵ELONGUI, L. (2004). République Démocratique du Congo. Le prix de la paix. Le Nouvel Afrique Asie 173. szám, 2004. február. Forrás: <http://www.afrique-asie.com/archives/2004/173fev/173rdc.htm>
- ³⁶A Bemba vezette MLC és az RCD-ML tagjait vádolták a pigmeusok sérelmére elkövetett kannibalizmussal.
- ³⁷Többek között Gabonból és a Kongói Köztársaságból szervezve, az UNITA és a ruandaiak támogatásával.
- ³⁸Pedofiliával és nemi erőszakkal vádolják a békefenntartókat. Index, 2004. november 23. Forrás: <http://index.hu/politika/kulfold/undrc1211/>. Hat marokkóit vádolnak kongói gyermekek megerőszakolásával. Index, 2005. február 14. Forrás: <http://index.hu/politika/kulfold/kong2041/>.
- ³⁹Impunité en RDC. Le Soir en ligne, 2005. március 8. Forrás: http://www.lesoir.be/rubriques/mond/page_5179_309421.shtml
- ⁴⁰La RDC sur pied de guerre. Le Soir en ligne, 2004. december 1. Forrás: http://www.lesoir.be/rubriques/mond/page_5179_278636.shtml
- ⁴¹La paix de Grands Lacs. Le Soir en ligne, 2004. november 22. Forrás: http://www.lesoir.be/rubriques/mond/page_5179_275480.shtml
- ⁴²La dette du Rwanda annulée par le Club de Paris. LeMonde.fr 2005. május 11. Forrás: <http://www.lemonde.fr/web/article/0,1-0@2-3212,36-648269@51-634128,0.html>